

УДК 101.1

ФЕНОМЕН ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ**В.Д.Косенко***аспірант кафедри філософії**Національного технічного університету України**«Київський політехнічний інститут»*

У статті розглядається феномен інтелігенції, особливості історичного становлення інтелігенції у Радянському Союзі.

Ключові слова: інтелігенція, інтелектуал, феномен інтелігенції.

Звернення до проблеми інтелігенції саме в даний час не є випадковим. Саме інтелігенція, як правило, знаходилась і продовжує залишатись в авангарді суспільної модернізації, забезпечуючи збалансований розвиток чи не в усіх сферах суспільного життя. В даній статті за мету маємо реконструювати ту історичну траєкторію, що її з моменту виникнення відбув феномен інтелігентності та хоча б побіжно дослідити характер його еволюції, з часів перших згадувань про нього (середина XIX ст.) до кінця XX ст.

Намагаючись раціонально досягнути, – пояснити, – феномен інтелігенції, науковці ще й досі не дійшли єдиного, – спільного, – та чіткого визначення поняття "інтелігенція". Причинами цього, безумовно, є те що, достатньо важко сформулювати єдиний системний критерій, за яким би можна було чітко розрізнити: "інтелігент" – "не інтелігент".

У деяких джерелах наводиться визначення інтелігенції як "певного суспільного еталону" (розумового, фахово-кваліфікаційного, морального тощо). Категорично не поділяємо і найбільш поширену точку зору, відповідно до якої інтелігенцію слід визначати як специфічну соціальну групу людей, які займаються розумовою працею, мають вищу освіту та займають активну громадську позицію. Гадаємо, це надто спрощений підхід.

Інтелігентів (на рівні буденному), які б критерії кожен з нас не вкладав у це слово, визначити набагато простіше, ніж охарактеризувати інтелігенцію, як... І тут виникає питання: що ж таке інтелігенція? Суспільний клас? "Прошарок"? Соціальна група?

Гадаємо, що відповідь на це питання не буде об'єктивною, якщо не звернутися до історії походження терміну "інтелігенція". Тим більше, в науковому колі дослідників, які займалися даною проблематикою, сформувалася доволі стійка тенденція – замість знаходження глибинних характеристик цього феномену, більшість займалася лише його інтерпретаціями. Вважаємо доцільним та необхідним звернення до історичних особливостей розвитку

інтелігенції, які сягають своїми витокami XIX ст.

Історики свідчать про те, що саме слово "інтелігенція" з'явилося в російській мові у першій половині XIX ст. Слід відмітити, що до іноземних словників, слово "інтелігенція" входить з позначкою "російське". Ну, наприклад, як "космонавт"... Отже, достеменно можна обмежити просторово-часові рамки появи терміну "інтелігенції" місцем та часом, – хронотопом, – Росією та першою половиною XIX ст. Тобто, інтелігенція сформувалася у культурному просторі тодішньої Російської імперії, а, – в більш широкому сенсі, – належить усім нащадкам "руської" (а не т.з. політкоректної "російської") культури. З огляду на те, що "руський" – це не етична приналежність, але цивілізаційний код, то: всім нам. Виділимо першу важливу ознаку інтелігенції – приналежність до руського генетичного коду.

Достатньо дискусійним питанням вважається те, хто саме ввів термін "інтелігенція" в обіг у російську мову. Загальновідомо, що журналіст П.Д.Боборикін був одним із перших, хто вживав його в друкованих виданнях, датованих 60-ми роками XIX ст. Вважати, чи не вважати його, "батьком" терміну – справа кожного, це питання прецінь не видається нам принциповим. Підкреслити варто хіба що те, що Боборикін наполягав на розумінні інтелігенції, як "осіб високої розумової та етичної культури". Це – важливе, можна сказати, навіть принципове розходження з популярною, розхожою нині думкою, що інтелігент – це людина розумової праці. Таке визначення відкидаємо як надто вузьке, примітивне та геть зовсім, навіть приблизно невідображаюче сутності досліджуваного феномену. Особливо варто жорстко акцентувати та підкреслити національну специфіку та приналежність даного поняття та застерегти від ототожнення інтелігенції з західними інтелектуалами.

"Інтелектуал" зовсім не дорівнює "інтелігент". Прямого зворотного зв'язку також не проглядається. Але, перехід інтелектуала до інтелігента, видається нам можливим (еволюційним шляхом розвитку). Яким чином та шля-

хом інтелігент може стати інтелектуалом, гадаємо, особливо пояснювати не потрібно. Він один – деградація...

В суспільній думці часів ХІХ ст., розуміння сутності та ролі інтелігенції, формувалося, в першу чергу, завдяки ідеям та думкам про неї відомих літераторів. Для прикладу, наведемо у достатньо стислому обсязі, – лапідарно, – ті характеристики інтелігенції, якими її наділяв Антон Павлович Чехов. Для відомого російського письменника та драматурга, інтелігент – в першу чергу, *вихована* людина. Російський дослідник В.В.Глебкін наводить наступні критерії *вихованості* [2], якими оперує Чехов:

- Повага до людської особистості;
- співчуття не лише до жебраків та кішок (душевну біль викликає також те, чого не побачиш неозброєним оком);
- повага до власності інших;
- щирість та боязнь брехні (брехня не допускається у будь-яких, навіть мінімальних обсягах через те, що вона образлива для слухача та принижує його в очах того, хто брехню транслює);
- ні за яких умов вони не принижувати себе, щоб викликати в іншого співчуття;
- повага до свого таланту (гордість за нього та схильність йти заради нього на суттєві жертви);
- виховання в собі естетики (перш за все, не вважаючи достойним заснути в одязі, бачити на стіні щілини з клопами тощо, а також в тому, що прагнуть навіть приборкати та ушляхетнити статевий інстинкт)".

Тобто, відповідність цим умовам і є, для Чехова, інтелігентністю, яку (але, лише на даному етапі) можна вважати тотожною вихованості. Враховуючи складність та багатогранність вищеназваних характеристик, можемо зробити важливу нотатку: інтелігентність – це складна, і не в якому разі ні одномоментна, дія. Наприклад, не можна сказати: "він вчора став, – або ж: був, – інтелігентом". Інтелігентність – характеристика, що формується протягом багатьох років, під впливом суттєвих культурних надбань, з засвоєнням історичного досвіду, з саморозвитком тощо.

Важливо одразу відмітити наступну сутнісну характеристику інтелігенції – експлікований назовні просвітницький характер її. Для більш наглядного розкриття цієї тези, звернемось до написаної у 1852 р. статті філософа Кіреєвського І.В. "Про характер освіти Європи та про його відношення до освіти Росії".

Освітняність, як і просвітництво, Європи Західної суттєво відрізнялось від російської (тут, – у найбільш ширшому розумінні) культури: "там державність з насильницьких завоювань – тут з природного розвитку народного побуту, пройнятого єдністю основних переконань; там земельна власність перша підстава громадських відносин – тут власність як лише

випадкове вираження відносин особистісних; там схильність до справедливості зовнішньої – тут перевага внутрішньої; там юриспруденція прагне до логічного кодексу – тут, замість зовнішньої зв'язності форми з формою, пошуки внутрішнього зв'язку правомірного переконання з переконаннями віри та побуту (до речі, звідси корінням тягнеться наше підкреслено-декларативне нині "діяти не за буквою, а за духом" закону – авт.); там закони виходять штучно з пануючої думки – тут вони народжувалися природно з побуту; там поліпшення завжди здійснювалися насильницькими змінами – тут струнким природним зростанням; там примха моди – тут твердість побуту ...одним словом, там роздвоєння духу, роздвоєння думок, роздвоєння наук, роздвоєння держави, роздвоєння станів, роздвоєння суспільства, роздвоєння сімейних прав та обов'язків, роздвоєння етичного та серцевого стану, роздвоєння всієї сукупності та всіх окремих видів буття людського, суспільного та приватного, – в Росії, навпаки, переважне прагнення до цілісності буття внутрішнього і зовнішнього, суспільного і приватного, умоглядного і житейського, штучного і етичного..." [3]. Список достатньо не повний – якби навести цитату у повному обсязі можна було б конкурувати із переліком кораблів з гомерівської "Іліади"...

В загальному підсумку два різні, аби не сказати: протилежні шляхи: залученість до усієї духовної та культурної спадщини свого народу – тут у руському підході, та – максимально автономізований саморозвиток (згадаймо, нині модне визначення "суспільство атомізованих індивідів") на Заході. Діалектична протилежність нашого "ми" їхньому "я" (із плинним століть, ставшим "корпоративним я"). Ще одна характерна риса інтелігенції – сформована система координат "свій" – "чужий", "ми" – "вони" (в жодному разі не треба їй за це дорікати). А далі: безпосереднє (на протигагу опосередкованому) залучення до власного народу, своєї (яка б назва не була в неї на даний час) країни. Співвідчуття та співпереживання; постійна невдоволеність (у кращому розумінні даного слова) собою, пошук шляхів подолання негативних явищ (в ті часи, коли країні погано), сердечне та повне розділення радості (якщо народу добре).

Тут відзначимо також те, що самого Кіреєвського вважають філософом, публіцистом, журналістом, літературний критиком, що певною мірою, характеризує тогочасний, – ще далеко не остаточний, – розподіл розумової праці. Представники розумової праці характеризувалися універсальністю, неабиякою обізнаністю у багатьох сферах суспільного життя тощо. Це, на нашу думку, ще одна з характеристик, якою варто характеризувати справжню інтелігенцію – універсальність (як антипод обмеженій спеціалізації).

Показані вище суттєві розбіжності з західною культурою, багато в чому і стали причиною появи терміну "інтелігенція". Плюс – економічні та політичні умови. Адже, саме інтелігенція, в нашій культурі, стала заміною загальносвітowego "інтелектуал". При чому, – не його аналогом, – а реальною альтернативою.

Підходячи до інтелігенції на рубежі XIX–XX ст., не можна не згадати одну з ключових збірок, без дослідження якої не обходиться чи не кожне звернення до інтелігенції. А саме, – збірку статей "Віхи. Збірник статей про російську інтелігенцію", видану у 1909 р. До нього увійшли праці багатьох відомих мислителів того часу, а саме: М.О.Бердяєва, С.М.Булгакова, М.О.Гершензона, А.С.Ланде, Б.О.Кистяковського, П.Б.Струве, С.Л.Франка. "Віхи" були ледь чи не першою спробою осягнення, розуміння та дослідження ролі інтелігенції в Росії, її історичних витоків та традицій.

Наведемо цитату зі статті "Філософська істина та інтелігентська правда" Миколи Бердяєва, якого вважають родоначальником персоналізму: "говорячи про інтелігенцію в традиційно російському сенсі цього слова, про нашу гурткову інтелігенцію, що штучно виділяється із загальнонаціонального життя. Цей своєрідний світ, що жив до цих пір замкнутим життям під подвійним тиском, тиском казенщини зовнішньої – реакційної влади, та казенщини внутрішньої – інертності думки та консервативності відчуттів, небезпідставно називають "інтелігентщиною", на відміну від інтелігенції в широкому, загальнонаціональному, загальноісторичному сенсі цього слова. Ті російські філософи, яких не хоче знати російська інтелігенція, яких вона відносить до іншого, ворожого світу, теж належать до інтелігенції, але ворожі "інтелігентщині" [1].

Багато в чому з Бердяєвим можна не погоджуватися, але його позиція яскраво демонструє, якою зустрічала XX ст. російська інтелігенція – багато в чому розрізненою. Не одоманітною. В переважній більшості – опозиційною. Розбитою на табори. Незрідка – непримирненні та ворогуючі. Але, неминуче наближався 1917 р., в якому інтелігенція матиме широкі можливості для виявлення себе як авангардної сили суспільного розвитку. Як інтелігенція скористалася ними – дослідимо й це питання. Але: в наступних наших розвідках. Зараз же: кілька тез та висновків. Без доведення. Бо: жанр та обсяг статті обмежений...

Спочатку був лютий 1917 р. На інтелігенцію чекало вже друге, за не таким то вже й великий проміжок часу: з початку XX ст. Випробовування революційною практикою інтелігенція пройшла саме в ньому. І пройшла, слід відзначити, достатньо успішно. Головною перемогою перевороту, названого Лютневою буржуазно-демократичною революцією, як знаємо, стало повалення монархії та прого-

лошення республіки. На даному етапі, інтелігенція (як і суспільний прошарок підприємців) вважала, що її інтереси враховані в більшій мірі (зараз вже знаємо, що просто в трохи більшій мірі, аніж за часів царату) та певний час – зовсім недовго насолоджувалася смаком нового суспільного ладу. Без царя. А дехто, як не прикро, – без царя в голові.

Насолоджувалася, повторюємо, недовго. Наближався жовтень і треба було приймати позицію однієї з двох сторін: або більш аніж помірковану позицію тільки-но створеного Тимчасового уряду, або позицію радикальну – більшовиків. Інтелігенція знову опинилася по різні боки барикад. Спробуємо з'ясувати, чому сталося саме так.

Наведемо цитату В.І.Леніна зі статті "Економічний зміст народництва та критика його в книзі П.Струве (віддзеркалення марксизму в буржуазній літературі)". З приводу книги П.Струве: "Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії": "Російська передова, ліберальна, "демократична" інтелігенція була інтелігенцією буржуазною" [4]. Слід відмітити, що стаття була написана ще 1894 р., зрозуміло, що до 1917 р. ситуація дещо, а в чомусь і принципово, змінилася, – певна частина інтелігенції вже відчувала свою класову приналежність до пролетаріату, – але значну її частину все ж слід було віднести радше до буржуазії. Це – перша, але не єдина, причина недостатнього розуміння з боку інтелігенції того, що прихід жовтня 1917 р. – далеко не суто календарна подія. Внутрішня логіка та сутність розгортання тогочасних подій неминуче вела до жовтня як події історичної.

Інтелігенція, постійно апелюючи до народу, все ж відчувала себе ще й певною елітою. І, як еліта, не бачила революційних потенцій в пролетаріаті, вважаючи його в більшості своїй безвільним та інертним класом. Саме цим пояснюється і думка В.І.Леніна, наведена у "Великому почині": "...більшість інтелігенції схилилася до буржуазії. Не за допомогою інтелігенції, а всупереч її протидії (принаймні, в більшості випадків) пролетаріат переможе, усуваючи буржуазних інтелігентів, переробляючи, перевиховуючи, підпорядковуючи собі тих, що коливаються, поступово завойовуючи все більшу частину їх на свою сторону".

Наведемо слова вже цитованого вище М.Бердяєва: "...механічний, матеріалістичний соціалізм розглядає людину, як арифметичну одиницю, як носія відомої кількості праці, – для нього не мають значення якісні відмінності між людьми, для нього не існує індивідуальностей з різною вагою та різним значенням в суспільному організмі". Проглядається невідповідність розуміння частиною тогочасної інтелігенції історичного процесу, який проходив у них на очах, але залишався не поміченим. Матеріалізм – ще з часів Маркса, в масі своїй

позбувся вад нездорової механістичності (що вповні очевидно проглядалася ще у Л.Фейєрбаха), не проглядалося її і в соціалізмі. Жовтень 1917 р. став точкою неповернення – пройшовши її, суспільний розвиток вже не міг повернутися на старі, дореволюційні, позиції. Він міг вже повертатись, і історія тому свідок: лише на позиції контрреволюційні. Стосовно Росії, а потому СРСР три найбільш гострі періоди такого повернення, як слушно зазначає Б.В. Новіков це 1918-1920, 1941-1945 та 1985... рр. [6] Три. Четвертого не буде. Але, доки ця точка не була пройдена, революційна теорія, без революційної практики, ризикувала залишитися назавжди чимось подібним до утопічних вчень. А чим утопія відрізняється від ідеалу? Перше – нездійснили. Друге – нездійснене... Більшовики бачили, що час революційних змін прийшов, а інтелігенція – ще не встигала за ними. Тут варто розглянути ще й другу причину не сприйняття Жовтневої Революції.

Її можна схарактеризувати, – в першому наближенні, – наступним чином: інтелігенція не бажала революційних змін, адже чекала на зміни еволюційні. Лютнева революція принесла з собою величезну кількість змін, які – залишаючись суто кількісними, – мали, на думку частини тодішньої інтелігенції, перерости в якісні. В рядах інтелігенції відчувалася цілком очевидна перевага від революційної діяльності і найкращим виходом, здавалося, було б взяти паузу. Історичний момент вимагав не кількісних, а якісних змін. Втративши його... Втратити його вже не було можливим. З необхідністю змін прийшла й свобода до їх реалізації – адже, втрачати було вже нічого. Деяка частина інтелігенції, звичайно ж, одразу відчувала важливість історичного моменту і підтримала більшовиків, але їх частка залишалась, все ж таки, невеликою.

Навіть після політичної та військової перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, ще дуже багато представників інтелігенції залишилися в опозиції до новоствореного радянського уряду. Але, опозиційні, а, незрідка й відверто ворожі настрої інтелігенції в Росії того часу, – тема для окремого, – і не одного, – дослідження. Слід лише зауважити, а радше: підкреслити та застерегти: при досягненні певної фази розвитку революції в країні є ризик переходу в опозицію вже не до влади, а до свого народу. Одного разу настають часи, коли "залишатися осторонь" було вже, м'яко кажучи, недалекоглядно.

Ознакою інтелігенції безумовно є освіченість як інтегральний показник особистого залучення до суспільно-історичного досвіду. Не будемо наполягати, що кожному інтелігенту необхідно мати виключно вищу освіту, адже такий статус прецінь не визначається лише наявністю відповідного диплому, бувають ви-

ключення, тим більше, тодішня система освіти ще багато в чому відрізнялася від нинішньої, а тим більше – від радянської. Але, освічені люди конче були потрібні новоствореній країні. З цього приводу наведемо думку В.І.Леніна: "Інтелектуальні сили робітників та селян ростуть і міцнішають в боротьбі за повалення буржуазії та її посібників, інтелігентів, лакеїв капіталу, що уявляють себе мозком нації. На ділі – це не мозок, а лайно. "Інтелектуальним силам", охочим нести науку народу (а не прислужувати капіталу), ми платимо заробітну платню вище середнього. Це факт. Ми їх бережемо" [5]. Тут зробимо маленьку ремарку – ще й нині багато дослідників, – про свідомих фальсифікаторів і говорити нічого, – вихоплюючи з контексту слова Леніна, стверджують, що Ленін називав інтелігенцію – "лайном". Насправді, це не так. Категорично не так. Цим неприємним, але достатньо влучним словом, була названа саме квазіінтелігенція, – тобто ті, хто не будучи інтелігентами дійсними, намагаються "служити інтелігентом". Справжніх же інтелігентів, Володимир Ілліч не лише поважав, але й розумів, що саме на них будуть покладені стратегічні напрямки розвитку Радянського Союзу. Та й сам він може як ніхто до нього, та й після нього теж, був персоніфікованим інтелігентом. В його найбільш автономному та іманентному стані.

Повалений царський режим залишив Росію, в переважній більшості, відсталою від промислово розвинених країн, державою з аграрним типом господарства. Очевидним було те, що прийшовши йому на зміну, Росія Радянська, а потому, – Радянський Союз мали з величезною, небаченою допріч швидкістю перейти передовий науковий досвід інших країн, – та розвиваючи свою власну науку, техніку, технологію здійснити неможливе – за лічені роки перейти від існуючого (недалеким, відзначимо, від ладу феодального) господарства до держави з передовими технологіями. Шлях, який потому цілком справедливо буде схарактеризований В.Черчиллем: "від сохи до атомної бомби"...

Наведемо слова В.І.Леніна з "Доповіді про зовнішню та внутрішню політику РНР", прочитаної на засіданні Ради Петрограду 12 березня 1919 р.: "...для соціалістичного будівництва необхідно використовувати повністю науку, техніку та взагалі все, що нам залишила капіталістична Росія. Звичайно, на цьому шляху ми зустрінемося з великими труднощами".

І труднощі були. Надзвичайні труднощі. Перші (і не лише перші) кроки давалися невимовно важко: НЕП, індустріалізація, жажливі воєнні роки, розруха... Завдання було, беззаперечно, навіть перевиконано: вже за декілька десятиліть СРСР став першою космічною державою. Для розвитку такими темпами вкрай важливим стало залучення інтелігенції

до усіх без винятку найменшого процесів суспільного розвитку.

Тепер детальніше слід зупинитися саме на місці, яке було відведене інтелігенції в новому, – радянському, – суспільстві. Диктатура пролетаріату, встановлення якої має на меті знищення узурпаторських класів, а, рівно – і самого пролетаріату як класу, – залишала місце двом продуктивним суспільним силам: робіничому класу та класу селян. Інтелігенція була віднесена до прошарку між цими класами, адже – експлуаторсько-буржуазною за своєю сутністю вона не була, але віднести її до класичного пролетаріату – також було неможливо. Чому ж саме "прошарок" між класами? А не улюблений західниками "середній клас" (middle class)? Адже, ще в часи Маркса, інтелігенцію відносно легко було віднести саме туди. Навіщо ж вводилося нове поняття?

Тут, здається нам, велику роль зіграла сутність самого середнього класу в західному розумінні, без розкриття якої неможливо зрозуміти необхідність введення даного терміну, – "прошарок", – відносно інтелігенції. Слід виділити наступні характеристики середнього класу:

- представники середнього класу не є власниками засобів виробництва, а як пролетарі, є найманими працівниками;
- віднесення людини до середнього класу відбувається суто на основі рівня її прибутків (майнових характеристик). В цьому проявляється радикальна відмінність його від пролетаріату, до якого відносять людей за характером участі у суспільному виробництві;
- відношення "середній клас – держава", "середній клас – буржуазія" не несуть в собі антагоністичного характеру, через що його не можна вважати революційною силою – в революціях як тектонічних соціальних зрушеннях середній клас, скорше, навіть не зацікавлений (чому – дивись попередній пункт).

Що ж стосується інтелігенції – тут справа зовсім інша. Інтелігенція, чи не найбільш глибоко відчуває (та пропускає через себе) соціальну несправедливість, народну незадоволеність. Інтелігенція – це велика суспільна сила, якій погано, коли суспільству погано. Вона, відчуваючи, – і це, до речі, ще одна її сутнісна характеристика, – неабияку *відповідальність* за суспільні події, намагається якомога ширше залучатися до процесів суспільної модернізації. І, можливо, найголовніше інтелігентність – це синонім гуманістичної, духовності, справжньої, а не декларативної комуністичності, якщо бажаєте.

Висловимо наступне припущення: пролетаріату (класу, безсумнівно, передовому та революційно спроможному), відчуваючому постійну (практичну) незадоволеність процесами, що протікають в сучасному суспільстві, може бракувати теоретичної бази для здійснення революційних практик. Залишившись на самоті з цією проблемою, пролетаріат може втратити бажання (хочете – віру, хочете – спромоги) до здійснення революційних змін. Хто ж має допомогти йому в цьому, додавши до емпіричної бази, необхідний теоретичний досвід?

Гадаємо, відповідь на це питання очевидна – інтелігенція. Саме вона має дати поштовх до суспільних зрушень. До практичного досягнення невтішних тенденцій в сучасному суспільстві, яке, безумовно, відчуває будь-який представник пролетаріату, має долучитись теоретичне розуміння сутнісних причин даної ситуації, яке, за допомогою діалектичного матеріалізму (і діалектики як методу перетворення реальності в дійсність і самої дійсності) зможе здійснити інтелігенція. Саме дієвий діалектичний зв'язок пролетаріату та інтелігенції єдино може дозволити їм спільно виконати свою роль у дійсному практичному перетворенні світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Духовный кризис интеллигенции / Н.А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – С. 173-193.
2. Глебкин В.В. Труды по культурной антропологии / В.В. Глебкин. – М.: Логос, 2002. – С. 91-116.
3. Киреевский И.В. Разум на пути к истине / И.В. Киреевский. – М.: Правило веры, 2002. – С. 151-213.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1. – С.441-442.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – М.: "Издательство политической литературы", 1967. – Т. 1. – С.48.
6. Новиков Б.В. Цирк уехал... / Б.В. Новиков. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – 530 с.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2010 р.